

Felsefe ve Sûfî Perspektiften Mutluluk Bilgeliği

The Wisdom of Happiness from Philosophy and Sufi Perspective

Doç. Dr.

Hamdi KIZILER

Karabük Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı
Karabük University Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Sufism
<https://orcid.org/0000-0001-9131-1645>
hamdikiziler@gmail.com
ROR ID: <https://ror.org/04wy7gp54>

Şerife ÖKSÜZOĞLU

Diyanet İşleri Başkanlığı Safranbolu İlçe Müftülüğü
Presidency of Religious Affairs Safranbolu District Mufti Ankara, Türkiye
<https://orcid.org/0000-0002-4170-1087>
s.elvanoksuzoglu@gmail.com
ROR ID: <https://ror.org/007x4cq57>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 04 Eylül/04 September 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Kasım/04 November 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/31 December 2022
Yayın Dönemi / Publication Period: Aralık/December
DOI: 10.46231/sufiyye.1170792

Etik Beyan

Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/ *It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited* (Hamdi KIZILER-Şerife ÖKSÜZOĞLU).

Lisans Bilgisi

Licence Information:

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicariTüretilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. *This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.*

İntihal

Plagiarism:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/ *This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.*

Yayıncı

Publisher:

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği/
Kalem Education Culture Academy
Association

Atıf / Cite as

Kıziler, Hamdi – Öksüzöğlü, Şerife. "Felsefe ve Sûfî Perspektiften Mutluluk Bilgeliği". *Sufiyye* 13 (Aralık 2022), 39-64.

Öz

İnsan, var olduğu ilk çağlardan bu yana kendisi için iyi bir yaşama ulaşmanın imkânını sorgulamıştır. Varoluşsal amacını bu “iyi” ile ilişkilendirmiş, iyiye ulaşmayı mutlu olmak hedefiyle birlikte değerlendirmiştir. Mutluluk insan temalı tüm disiplinlerde; eylem, bilgi ve ahlâk örüntüsünü takip eder şekilde tartışılmıştır. Bu bağlamda mutluluk, ontolojik olarak insanın temel hedefleri arasında yer almıştır. Ancak bu husus her zaman aynı bilinç ve anlayışla sürdürülemezdir. Nitekim son dönemlerde özellikle de modern zamanlarda insanın bu odak noktasını kaybettiği görülmekte, mutluluğun kavramsal tahlilinin yatay düzlemde ele alındığı ve öz anlamının daraltıldığı gözlemlenmektedir. Bu çalışmanın amacı, mutluluk anlayışında felsefe ve tasavvuf düşüncelerinin insan ve eylemleri ile ahlâk arasındaki bağlantısına dikkat çekmek, disiplinler arası benzerlik ve farkları ortaya koyarak insan yaşamının nihai amacı ve motivasyonu üzerine bir ufuk oluşturmaktır. Mutluluk gibi bir varoluşsal erdem insanlık kadar uzun bir geçmişi ve genişliği olduğu dikkate alınarak konunun sınırlandırılması uygun görülmüştür. Bu sebeple insanlık ve düşünce tarihi açısından önemli birer değer kabul edilen filozof Aristoteles ve sûfi Mevlânâ'nın düşünceleri, çalışmanın temel unsurlarını oluşturmuştur. Düşünürlerin görüşleri içerik analizine tabi tutularak incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Tasavvuf, Mutluluk, Ahlâk, Aristoteles, Mevlânâ.

Abstract

Humanity has questioned the possibility of reaching a good life for itself since the first era. It has associated its existential purpose with this “good” and evaluated achieving good together with the goal of being happy. In all human-themed disciplines, happiness is discussed in a way that follows the pattern of action, knowledge and morality. In this context, happiness has ontologically been among the basic goals of human beings. However, this issue has not always been maintained with the same awareness and understanding. In fact, it has been observed that human beings have lost this focal point recently, especially from the modern age to this time, and it is observed that the conceptual analysis of happiness is handled on a horizontal plane and its essence meaning is narrowed. The aim of this study is to draw attention to the connection between philosophy and sufi thoughts and humanbeings, their actions and morality in the understanding of happiness, and to create a horizon on the ultimate purpose and motivation of human life by revealing interdisciplinary similarities and differences. Considering that an existential virtue such as happiness has a history and breadth as long as humanity, it has been deemed appropriate to limit the subject. For this reason, the thoughts of the philosopher Aristotle and the sufi Mavlânâ, who are considered important values in terms of humanity and the history of thought, have formed the basic elements of the study. The opinions of the thinkers have been examined and evaluated by subjecting them to content analysis.

Keywords: Philosophy, Sufism, Happiness, Morality, Aristotle, Mavlânâ.

Giriş

Mutluluk, tüm zamanlarda olduğu gibi modern insanın da daima peşinde olduğu bir arayış halidir. Son zamanlarda insanların, yaşam kalitesini yükseltmek, kendi potansiyelini fark etmek, olumsuz durumlarla başa çıkmak, huzura ulaşmak için kişisel gelişimcileri ve türevlerini uğrak yer edindiği gözlemlenmektedir. Öyle ki, bu alanda ortaya konan ürünler mutluluk üreten ciddi bir sektörün doğduğunun habercisidir. Edgar Cabanas ve Eva Illouz, *Happycracia* adlı kitabında satın alınabilen mutluluk söylemlerinin ve oluşan endüstrinin psikolojik ve sosyolojik tahlillerini yapmaktadırlar. Kitapta mutluluk fenomeni hakkında oluşan sektörün endişe verici yönleri ele alınmakta ve kavram tahlilinin indirgemeci yaklaşımla konuşulur hale gelmesi eleştirilmektedir.¹ Mutluluğun bir sektör malzemesi halini almasıyla kişisel gelişim ve türevlerine doğru evrilmesi modern zamanın bir gerçeğidir. Farklı öğretilerden bazı uygulamaların ve hatta tasavvuf içerikli birtakım sözlerin slogan gibi kullanımı yapay kurtuluş ilkeleri olarak sunulmakta, insan ve hakikat ilişkisini öz bağından koparmakta olduğu gözlemlenmektedir. Diğer taraftan bilimsel alanda pozitif psikolojinin de üzerine yoğunlaştığı bir kavram oluşuna bakılırsa arayışın şiddetlendiği söylenebilir. Bu bağlamda pozitif psikolojinin öncü isimlerinden Mihaly Csikszentmihalyi'nin izini sürdüğü mutluluk bilimi, tüm zamanlarda olduğu gibi ikinci dünya savaşı sonrası travmatize olan insanlığın da aradığı şeydi. Antik Çağ'da “*insan için iyi yaşam nedir?*” sorusunun modern çağa da devreden hali şu idi: “*Yaşamaya değer bir hayata nasıl erişilir?*”²

Kadim zamanlardan modern zamanlara taşınan bu soru, süregelen bir anlam arayışını da kapsamı bakımından güncelliğini kaybetmeyecek gibi görünmektedir. Bu sorunun değer ve yaşamın anlamı ile ilişkisi, mutluluk arayışının tarihsel sürecini ve arayışın yönlendirdiği alanları genişletmektedir. Bu durumda mutluluk, kavram olarak psikoloji biliminin sınırlarını aşarak insan merkezli tüm disiplinlerin gündemi haline gelmektedir. Öyle ki “insan için en iyi yaşam”ın ne olduğu problemi

1 William Fleming, “Manufacturing Happy Citizens by Edgar Cabanas & Eva Illouz”, *The Sociological Review Magazine* (Erişim 7 Ağustos 2022).

2 positivepsychology.com, “8 Characteristics of Flow According to Mihaly Csikszentmihalyi” (Erişim 22 Temmuz 2022).

üzerine Antik Yunan'dan³ İslâm düşüncesine tevarüs eden sistematik bir bakış açısı, kavram olarak mutluluğun hatlarını esnetir. Böylelikle insan üzerine konuşan tüm yetkin disiplinlerin, insan ve insanın iyi yaşam arayışı üzerine söyledikleri önemli hale gelmektedir.

Dini ve kadim öğretiler, “insan için en iyi yaşam” sorusuna cevap bulmak için çok yönlü görüş alanından bakmanın önemli olduğunu düşünürler. İnsan için “iyi”nin ne olduğunu bilmek maksadıyla en temel soru “İnsan nedir?”, “İşlevi nedir?” soruları olmalıdır. “İnsan nedir?” sorusu onun iyi yaşama dair probleminin çözümünü kolaylaştıracaktır. “İnsan için en iyi yaşam”ın ne olduğunu bulma girişimi, doğru bir insan tanımı yapmakla gerçekleşir. Bu noktada Erich Fromm'a hak vermek gerekir. İnsan tabiatının eylemler, eylemlerin ise ahlâk ile ciddi bağlantıları vardır.⁴ Buradan hareketle doğru bir insan tanımı yapmakla, “varoluşsal amaç”, “anlam bulma”, “iyi yaşam” kavramlarının bağlantıları açığa çıkar ve güçlü kolonlar üzerine çatı düşünce inşa etmek kolaylaşır. Nitekim eğilimleri ve potansiyeli, varlık amacı soruşturulmamış “insan” için neyin iyi olduğunu söylemek pek mümkün olmayacaktır. Bu yönde yapılacak olan bir soruşturma, mutluluğu modern çağda yaşadığı anlam daralmasından kurtarır ve ontolojik bir düzleme taşıyarak kavramın vüsatını artırır.

Antik Çağdan itibaren “insan için iyi”nin soruşturması yapılırken aynı hat takip edilmiştir. Mutluluk (*eudaimonia*), Antik Yunan düşüncesinde gündem oldukça insanın eğilimleri, insanın yetkinliği, kozmik bütünlüğü ve aşkın olan ile ilişkisini tartışmak temel hareket noktalarını oluşturmuştur. Nitekim Türkçeye mutluluk olarak çevrilen “*eudaimonia*” kelimesi, Demokritos ile felsefenin temel kavramlarından biri haline gelmiştir. Ruhun iyi durumda olması, varoluşsal anlam ve değer içerikli bir yaşamın benimsenmesi, içsel bir güç oluşturması bakımından tanrısal bağlantıları olan tamamlanma halini ifade eder.⁵ Mutluluk (*eudaimonia*) üzerine en sistematik araştırma Antik Çağ filozoflarından Aristoteles'e aittir. Aristoteles mutluluk etiği üzerine düşüncesini, kısmen üstatlarından devraldığı, kısmen onları eleştirdiği görüşlerini üç farklı etik kitabında

3 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür (Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2018), 21.

4 Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, çev. Ayda Yörükan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), 37.

5 Bedia Akarsu, *Mutluluk Ahlakı* (İstanbul: İnkilap Yayınevi, 1998), 23-24.

irdelemektedir. Ders notlarından derleme olan bu kitaplardan *Nikomakhos'a Etik* adlı eseri, Aristoteles'in etik görüşünü kapsamlı olarak içermektedir.⁶

Mutluluk ve ahlâk ilişkisi mevzu bahis olduğunda yalnızca tek bir disipline söz hakkı tanımak konunun anlamını ve görüş alanını daraltır, kavram içeriğinde aşınmaya, eksen kaymasına sebep olabilir. Modern çağda mutluluk kavramının neşe kazanma, doyuma ulaşma, dünyevi varoluşa yatırımı önceleyen söylemlerle ilişkilendirilmesi, kavram üzerine yüzeysel düşünmenin sonucudur. Tam tersine haz unsurlarına yönelim, insanda depresif eğilimleri ve anlamsızlık hissini besleyecektir.⁷ Diğer taraftan *Gerçek Mutluluk* adlı kitabında Martin Seligman, yapılan bilimsel çalışmaların mutsuzluğun temel nedenlerini, içsel tatminsizlik ve depresif bozuklukları dikkate alarak yapılmasından yakınır.⁸ Görünen o ki, mutluluğu konuşmak için bedensel dürtülere hitap eden alandan kurtarıp insanın fitratında mevcut olan irrasyonel ve mistik alanı yeniden zemin tayin etmek yerinde bir hareket olacaktır. Bu nedenle düşünce sistemlerinin mutluluğu bir tür erdem bilgeliğine terfi ederek konuşmasının gerekliliği ortaya çıkar.⁹

Buradan hareketle denilebilir ki insan ve temayülleri, varoluşsal sancıları, kendini bilme süreci, kendiliğinin bilgisini hakikatle ilişkilendirmesi bakımından mutluluk oldukça geniş sahaya nüfuz eden ve ihmale gelmeyecek alt başlıkları olan bir kavramdır. İslâm düşüncesi içinde bu soruları tüm girift yönleri ve güçlü bağlantıları ile irdeleyen bilim, tasavvuf disiplinidir. Öyle ki, felsefenin varlığın gayesi ve sebebi, insan varlığının öznel değeri hakkındaki soruları tasavvufun da ilgi alanını oluşturur. Felsefe ve tasavvufun özgün teması, insan ve insanın varlık değeri hakkındadır.

Anadolu irfanının kurucu isimlerinden olan Hz. Mevlânâ'nın, insanın tekâmülü, hakikat yolculuğu hakkında rehber niteliğinde¹⁰ olan *Mesnevî* adlı eseri, konuyla ilişkili olarak oldukça zengin bir içeriğe, evrensel bir

6 H. Nur Beyaz Erkızan, "Aristoteles: Yaşamı, Yapıtları ve Felsefesi", *Özne Aristoteles Özel Sayısı*, ed. H. Nur Beyaz Erkızan (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2016), 42.

7 Rollo May, *Kendini Arayan İnsan*, çev. Kerem Işık (İstanbul: Okuyan Us Yayın, 2019), 26-27.

8 Martin E. P. Seligman, *Gerçek Mutluluk*, çev. Semra Kunt Akbaş (İstanbul: Eksi Kitaplar, 2019), 27-30.

9 Jonathan Haidt, *Mutluluk Varsayımı Modern Gerçekliği Kadim Bilgelikte Bulmak*, çev. Özcan Özgür (İstanbul: Hil Yayın, 2019), 9-14.

10 Semih Ceyhan, "Mesnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/ 328.

değere sahiptir ve alanda birçok çalışmaya kaynaklık etmiştir.¹¹ Mevlânâ, eserlerinde insanın Allah, âlem ile olan ilişkisinde içsel tatmin, huzur ve denge için pratik yöntemlerini sunmakla birlikte ahlakın ontolojik kaynağını, epistemik değerini tasavvuf düşüncesinin tüm kuşatıcılığı ile ele almaktadır.

O halde felsefenin yetkin sözcülerinden Aristoteles ve tasavvuf disiplinin zirve isimlerinden Mevlânâ'nın konuya dair görüşlerinin irdelenmesiyle disiplinler arası bir görüş geliştirmeye katkı sağlaması, modern çağ insanının mutluluk tasavvuruna dair derin ve geniş çapta bir ufuk sunması umulmaktadır. Çalışmanın amacı, birbirinin muadili gibi görünen iki farklı düşünceden sentezlenmiş bir öğreti çıkarmaktan uzaktır. İnsanlık tarihinin biriktirdiği değer ve düşüncenin ziyan edilmeksizin tüm verilerini modern insanın istifadesine sunmak için disiplinlerin kendi tabiatlarına sadık kalarak okuma yapılmasına özen gösterilmiştir.

1. Zıt Bileşenli Bir Varlık Olarak İnsan

Kadim öğretilerin en girişken insanı tanımlama yöntemlerinden biri olan beden-ruh düalitesine Aristoteles de katılmaktadır. İnsan, beden ve ruh olmak üzere zıt temayülleri olan iki farklı bileşenden oluşmaktadır. Maddî yaşamın gerekliliğini sağlayan araç olarak beden, bedene insan niteliğini kazandıran form olarak ruh, bu bileşenin tamamlayıcısıdır.¹² Aristoteles, kendisinden önceki “ruh, canlılığın ilkesidir” görüşüne katılmakla beraber, eleştirilerini insanın ayırıcı nitelikleri üzerinden ortaya koyarak bütüncül tarzda bir düşünceye ulaşmak istemektedir.¹³ Aristoteles, Heraklitos'un evrenin bilinçli ve anlamlı bir akış halinde oluşuna atıfla geliştirdiği “logos” (akıl) kavramını, insanı tanımlamada ruha ilişkin bir kavram olarak ele alır. Bu doğrultuda akıl (logos), insanın ayırıcı niteliği

11 Bk. İsmail Yakıt, “Mevlânâ'da Mutluluk Ahlakı”, *Felsefe Arkivi* (Erişim 2 Kasım 2022); Muzaffer Ayvaz, “Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Ahlak Öğretisinde Mutluluk”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 /1 (2018), 87-108; Osman Türer, “Mevlânâ Düşüncesinde İnsanın Çift Kutuplu Yapısı ve Kemalın Ölçüsü”, *Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu Bildiriler I* (Urfa: y.y., 2007); Nejdî Durak, “Mevlânâ'nın Ahlak Öğretisinde İyi ve Kötü Kavramları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/ (2007), 1-24.

12 Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Ömer Aygün - Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 107.

13 Sissela Bok, *Mutluluğu Keşfetmek, Aristoteles'ten Beyin Bilimine*, çev. Pınar Savaş (İstanbul: Butik Yayıncılık, 2011), 61.

olmakla beraber varlık kategorileri arasında insanın konumunu yükseltir.¹⁴ Böylelikle Aristoteles, insan tanımına ruhu inceleyerek başlamaktadır.

Ruh, canlılığı sağlamak bakımından varlık kategorilerinde ortak bir anlam oluşturur. Bitkiler ve hayvanlar, canlılığı sürdürmek için insanla bazı ortak özellikleri taşırlar. Bitkilerde beslenme ve büyüme, hayvanlarda beslenme, üreme, hareket etme özelliği bitki ve hayvan olma imkânını gerçekleştirecek düzeyde ruhsal bir katılım ile gerçekleşir.¹⁵ Bu formun en gelişmiş hali insana mahsustur. İnsan bilen, düşünen, düşünmesi üzerine düşünebilen, anlamı fark eden varlık olarak üstün bir akla sahiptir. Bu, aklın evrenin anlamlı hareketini kendi alanında gerçekleştirmesi (logos), onu diğer canlılardan ayıran en üstün niteliklerdir.¹⁶

Aristoteles, bu ayırıcı niteliğe atıfla insanın “iyi yaşam” anlayışının diğer canlılarla aynı düzlemde olamayacağını vurgular. Tüm evrenle koordineli bir biçimde işlediği “insanın işlevi” (erek) kavramını devreye sokarak etik görüşünü bu tema üzerine bina eder. Aristoteles evrendeki her şeyin bir varlık amacı, işlevi olduğunu söylemektedir.¹⁷ İnsan da evrendeki bu organizasyonun bir parçasıdır. Nasıl ki doğanın tüm parçaları bu ereksel amaca ayak uyduruyorsa insan da öyle yapmalıdır. Gözün işlevi görmek, ağacın meyve vermek, sanatçının işlevinin sanatını icra etmek olduğu gibi insanın işlevi de daha fazla “insan” olmakla ve öznel değerini açığa çıkarmakla gerçekleşir.¹⁸ Aristoteles’in bu yaklaşımına kısmen Stoacı filozoflarda da rastlanmaktadır. Stoacı filozof Epiktetos’un sözleri, her varlık kategorileri ile eşleştirilen ereksel amaç konusunu daha anlaşılır kılmaktadır:

“At şarkı söyleyemediği için bedbaht olur mu? Hayır, fakat koşamazsa bedbaht olur. Köpek uçamadığı için bedbaht mıdır? Hayır. Fakat koku alamazsa bedbaht olur. İnsan aslanları boğamadığı ve harikuladeliğe yapamadığı için bedbaht mıdır? Hayır. Çünkü o bunun için yaratılmamıştır. Fakat saffeti, iyiliği, vefayı ve adaleti kaybettiğinde, ruhundaki tanrısal izler silindiğinde bedbahttır.”¹⁹

14 Ernst Von Aster, İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi, çev. Vural Okur (İstanbul: İm Yayın, 2005), 94.

15 Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 103.

16 Ahmet Arslan, İlk Çağ Felsefe Tarihi 3: Aristoteles (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018), 222.

17 W. David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014), 299.

18 H. Nur Beyaz Erkızan, *Aristoteles Yazuları, Varlık, Bilgi ve Yaşam Üzerine* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2013), 86.

19 Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, çev. Cemal Süer (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013), 162.

Mevlânâ'nın insan tanımı geleneksel yaklaşımla birtakım benzerlikler içermekle beraber daha girift haldedir ve üst kavramlara vurgu yapmaktadır. İnsan zıt temayüllerinden dolayı içsel bir çatışmanın içinde kendini bulmuştur. Ney metaforu ile anlattığı, aslına özlem duyan insanın hüznü, mutluluğun karşıt durumu olması bakımından dikkate değerdir. Bir bakıma bu arayışı ney olarak yaşamak durumundadır.²⁰ Onun bu katışık yapısı, ilahî bir hikmet içermekle beraber zıtlığın uyumu insanın mükemmelleşmesinde sıçrama noktası olacaktır. O bunu, buğday çuvalı sembolü ile anlatmaktadır.

“İnsan bedeni buğday çuvalı gibidir ancak padişahın çok değerli mührünü barındıran bir çuval gibidir. Padişah: buğdayı götürüne ‘O buğdayı nereye götürüyorsun! Benim mührüm onun içindedir’ diye sesleniyor. O götürüne ise mühürden gafil bir halde buğdaya batmıştır. Eğer padişahın mühründen haberi olsaydı, buğdaya iltifat edip onunla yetinir miydi?”²¹

“Sen, ten itibarıyla hayvansın, can bakımından melek. Bu suretle hem yerde, yürürsün hem gökte.”²²

Mevlânâ'ya göre ruh ve bedenden müteşekkil bir varlık olduğu tanımı doğru olmakla beraber insanı tarif etmeye yetmemektedir. Varlıktaki zıtlık, ayrışma veya bir çekişme değil bilinçli bir aşkı irade etme durumudur. Mevlânâ, “*Senin senliğinde başka bir sen gizlidir.*”²³ sözüyle insan tarifini karşıtlığın yüzeyselliğinden kurtarır ve bu paradoksal gizemi çözmeye davet eder. Zıtlığın oluşturduğu ahengin yanı sıra bu durum bir bakıma suret ve mana sarmalının tezahürüdür. Mevlânâ, sûret ve mâna teorisi ile insanın ontolojik bağlamını ön plana çıkarmaktadır. İnsan varlığının bütünü fiziki boyuttan ibaret değildir. Aynı zamanda insanın maddi yapısının karşıtı olan ilahî ilkedен kopuk olmayışı ve temasın sürekliliği onu evrende yetkin bir konuma yükseltir. Temsil ettiği hakikatin nitelikleri mâna cihetinden onu kuşatır ve insan üzerinden içinde bulunduğu tüm âleme yansır. Böylece insan, ilahî nitelikler ve âlem arasında iletken bir

20 Tâhirü'l-Mevlevî, *Mesnevî'nin Dibacesi ile İlk On Sekiz Beytinin Şerhi*, çev. Ali Güzelyüz vd. (İstanbul: Demavend Yayınları, 2018), 103.

21 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, çev. Meliha Ülker Tarıkahya (İstanbul: Maarif Basımevi, 1958), 260.

22 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Şark İslam Klasikleri Mesnevî*, çev. Veled Çelebi İzbudak (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1995), 2/289.

23 Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/299.

varlık durumuna geçer.²⁴ Mevlânâ bu konunun anlatım zorluğunu aşmak için ayna metaforuna başvurmaktadır.

“Arşın ve göklerin nuru, bu nura karşı şaşırıp kalır, kuşluk çağındaki yıldız gibi yok olur gider. Peygamberlerin sonuncusu, bunu hiçbir an zevali olmayan padişahlar padişahından nakletmiştir.

Tanrı demiştir ki: Ben göklere, boşluğa, yüce akıllarla nefislere sığmadım da konuk gibi vardım, müminin gönlünde keyfiyetsiz, mahiyeti anlaşılmaz bir şekilde yurt tuttum, oraya konuk oldum.

Bu gönül vasıtası ile yücelerde bulunanlar da benden padişahlıklar, baht ve devletler bulurlar, aşağıda bulunanlar da. Böyle bir ayna olmadıkça güzelliğinden hiçbir şey görünmez ne yeryüzünde ne de zaman içinde nurum tecelli etmez.”²⁵

“Gökyüzünü yokluktan meydana getirdi, bu yer döşemesini de yaptı döşedi. Yıldızlardan kandiller yaptı, tabiatlardan kilitler ve anahtarlar. Nice gizli, aşikâr yapıları şu tavanla şu döşemenin içine koydu, gizledi. İnsan, yücelikler vasıflarının usturlabıdır. İnsan sıfatı onun âyetlerine mazhurdur. İnsanda ne görürsen onun aksidir. Irmak suyuna akseden ay gibi hani.”²⁶

Bu durumda âlemde, hakikate dair bilgi suret aracılığı ile tezahür ederek duyuların etki gücünden yararlanır. Sûret, mânayı görünebilir ve bilinebilir kılarırken diğer yandan onu gizler. Diğer bir deyişle insan, sûretin iliştiği bir mânayı temsil ederek bu etkileşimin öznesi haline gelir. Bu konunun anlaşılabilirliği için İbnü'l-Arabî'nin ifadelerinden istifade etmek doğru olacaktır. İbnü'l-Arabî'ye göre Allah, zatı bakımından âlemlerden müstağnidir, bu sebeple duyular ile algılanamaz, bilinemez. Mümkün varlık olan insan vasıtasıyla bilinebilirlik imkânı oluşur ve insan böylece mümkünler âleminde imkânsız olanı imkân dairesine sokmuş olur.²⁷

“Sûrette sen küçük bir âlemsin ama hakikatte en büyük âlem sensin. Görünüşte dal, meyvenin aslıdır; fakat hakikatte dal meyve için var olmuştur. Meyve elde etmeğe bir meyli, meyve vermeğe bir ümidi olmasaydı

24 Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/248.

25 Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/243.

26 Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/248.

27 Osman Nuri Küçük, *Mevlânâ'ya Göre Manevi Gelişim, Benliğin Dönüşümü ve Mir'acı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 111.

hiç bahçıvan, ağaç diker miydi? Şu halde meyve, görünüşte ağaçtan doğmuştur ama hakikatte ağaç, meyveden vücut bulmuştur.”²⁸

Buradan hareketle Mevlânâ, âlemin yaratılışından maksadın insan olduğu düşüncesine ulaşmaktadır. Mevlânâ’ya göre insanın evren içerisindeki varlığı ve etkileşimi, bir amaç taşımakla beraber eylemlerinin ilkesi metafizik alanın konusu haline gelir. İnsan yeryüzülü bir varlıktır fakat varoluşsal amacı ve eylemlerinin ilkesi bakımından gökyüzünün temsilcisidir.²⁹

Aristoteles ve Mevlânâ düşüncesinde insan, varlık hiyerarşisinde üstün bir konumdadır. Tüm kadim gelenekler insana bu üstünlüğü layık görmüştür. Bu üstünlük insanın yapıp etmelerini ve eylemlerini belirlemektedir. Her iki düşünürün onayladığı şekilde varlığın üstünlüğü insan eylemlerini sıradanlıktan uzaklaştırmalıdır. İnsanın varlığındaki bu düalist yapı, ondaki potansiyelin ortaya çıkması için itici güç oluşturur. Bu nedenle insan dikey düzlemde ilerlemeye müsait bir varlıktır.

Her iki düşünürde bariz farkı oluşturan unsur, içsel güç dengelerinin oluşturduğu ciddi ayırımıdır. Aristoteles’e göre insan, varlığı ilahî bir nitelikte özdeşleşmez. O, insanı tanrısal bir ilkedен uzak tutmamakla beraber tanımlamasında rasyonel bir tavır sergilemektedir. Daha açık bir ifadeyle o, bu boyutta bir soruşturmanın peşinden gitmemiştir.³⁰ Buna rağmen her iki düşünür insanlığın mutluluk arayışının yatay yaşam tarzının dışında olduğuna işaret etmektedir. Bitkiler, hayvanlar bu yatay yaşam alanında yalnızca canlılığını sürdürme amacıyla hareket ederler. Oysa insan felsefi temellendirmeye aklın sınırlarına varabilir ve kendini gerçekleştirir. Sûfî perspektife dayalı bir görüşle, kendini aşmaya müsait yapıda tasarlanmış bir varlıktır. Buradan hareketle birbirine zıt eğilimleri olan insanın mutluluk arayışı, dikey varlık düzleminde aranmalıdır. Her iki düşünürün insan eylemlerinin varoluşsal amaca (varlık

28 Mevlânâ, *Mesnevî*, 4/43. Bu ifadeler Mevlânâ’nın insan-ı kâmil tasavvuruyla da bağlantılıdır. Dolayısıyla ilk peygamber Hz. Âdem’den son peygamber Hz. Muhammed’e kadar gönderilen bütün peygamberlerin gönderilme aşaması, ağaç-meyve metaforuyla anlatılmaktadır. Ağacın meyve vermesi, nihai gaye olarak peygamberlerin son halkası Hz. Muhammed’in gönderilmesidir. İnsaniyetin en kâmil ve yetkin olarak gönderilen Hz. Muhammed, yaratılışın gayesi olarak zikredilir.

29 Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/ 248.

30 Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998), 76.

işlevine uygunlukla bir anlam ifade ediyor oluşuna) dair vurguları, dik-kate değer bir mutabakattır.

2. Varoluşsal Amaç ve Mutluluğa Erişme

Aristoteles'e göre akleden bir varlık olarak insan, evrende yetkindir ve işlevini ortaya koyması onu mutluluğa ulaştırır. Bu işlev her varlık kategorisinde olduğu gibi insan için de doğasına uygun olmalıdır. *Metafizik* kitabında insan doğasının “bilmeyi istemek” olduğunu vurgulamaktadır.³¹ Aristoteles, insanın canlılığı sürdürme becerilerinin bilgisinin ve bu bilim üzerine düşünce üretmesinin ötesinde bir bilme, düşünme düzeyinden bahseder. Bu düzey insanlığın varlığını korumak, devamlılığını sağlamak için ürettiği bilgiden ziyade varlığı anlamak, kendine dair anlama uygun öznel bir değer oluşturmaktır. İnsan yeryüzündeki varlıklar arasında hiyerarşik bir üstünlüğe sahiptir. Bu özelliği sayesinde tanrısal âlemlerle yeryüzü arasında ara bir bölgede yer alır. Doğal tasarımı gereği ruh ve akıl iş birliği sayesinde işlevini gerçekleştirebilmekte, kendi potansiyelini açığa çıkarabilmektedir. Aristoteles bu öğretisini erdemler üzerine inşa eder. İnsan potansiyelini açığa çıkarmak için eylemlerini, yapıp etmelerini aklın onayına sunmalıdır. Bu doğrultuda erdem, akla uygunluğu bakımından mutluluğun sağlayıcısı; mutluluk, aklın ruh ile olan iş birliğinden dolayı ruhun bir etkinliği olmaktadır.³² O halde insanın işlevi eylemlerini dönüştürerek akla uygun hale getirmesi, böylece varlık amacı olan “iyi” yaşama ve mutluluğa (eudomania) yönelmesidir.

Aristoteles yorumcuları, insanın mutluluğa yönelmesindeki amacın tanrısal bir nitelik taşımadığını düşünürler.³³ Fakat bir yönden Aristoteles, mutluluğu aşkın bir ilkeden uzakta düşünmez. Aradaki fark şu şekilde çözümlenebilir. Evren ve insan işlevini yerine getirmek bakımından teolojik bir organizasyonun parçası olsa bile³⁴ insanın nihai hedefi tanrıya ulaşarak bir mutluluk yaşamak değildir. Felsefe tarihçisi Alfred Weber'in söylediğine göre insan, doğal tasarımı gereği katıksız mutluluğu yaşayan Tanrı'nın mutluluğundan pay alabilir. Bu paylaşımı mümkün kılan eylem

31 Aristoteles, *Metafizik*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018), 13.

32 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 18.

33 H. Nur Beyaz Erkızan, *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012), 18.

34 Aster, İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi, 262.

Tanrı'nın yaptığı gibi düşünme ve tefekkürle gerçekleşebilir.³⁵ Bu taklitte insan tanrısal bir karşılık ummamaktadır. Çünkü insanın tefekkürü aklın tam yetkinleşmesidir³⁶ ve bu yetkinleşme insan olmanın nitelikleri üzerine aşkın bir sıçrama değil insan olma imkânının sınırları ile ilgilidir. Bu nedenle Aristoteles'in mutlu insan tasviri, rasyonel bir çerçevede konuşulmayı hak eder.

Onu bu noktada Mevlânâ düşüncesinden ayıran tanrısal hakikate dair tasavvurun oldukça farklı oluşudur. Mevlânâ düşüncesinde insanın varoluşsal değer ve yaşam amacında ilahî etkileşimler, daima aktiftir. İlahî hakikate yönelme ve kişinin benliğini bu hakikatle bağlantısını koparmadan dönüştürmesi, "tamamlanmak" ifadesinin ötesinde kemal bulması, sûfî düşüncesinde mutluluğu tanımlamaya denk bir ifadedir. Bu sebeple bu dönüşüm kimya-i saadet olarak tarif edilir.³⁷ Tasavvuf düşüncesinde bu dönüşüm, temel prensip olan (tahalluk) ahlâklanma ile gerçekleşmektedir.³⁸ Ahlâkî ilkeleri içselleştiren birey, içsel çatışmalarını yönetmeyi, zihnini yarılsamalardan kurtarmayı ve hareketlerini dengelemeyi öğrenir.³⁹ Mevlânâ, içsel dinamiklerine egemen olmayı başaran kimseyi özgür kimse olarak nitelendirmektedir. Kendisini aşağı çeken olumsuz kişilik özelliklerine karşı özgürleşmiş, ilkel dürtülerini kontrol edebilen üstün insandan övgüyle bahsettiği bu dönüşümde, ilkel benlikten evrensel benliğe doğru dikey bir ilerleme söz konusudur.⁴⁰ Bu durumda Mevlânâ'nın mutluluk bahsinde ahlâkî söylemler üzerinde durması, çalışmanın tarzını belirlemiştir. Mutluluğu arayan insan için ahlâkî ilkeler, benliğin yeniden inşa edilmesi sürecinde ana unsur olması bakımından önemlidir. Bu sebeple düşünürlerin evrensel temel erdemlere dair söylemleri, mutluluğa dair isabetli çıkarımlar yapmayı sağlayacaktır.

Mevlânâ'nın tarzından farklı olarak Aristoteles, mutluluğun erdemlerle mümkün olabileceğini daha yalın bir biçimde ifade etmektedir. O, tüm soruşturmasını mutluluğun tasvir, tanım ve ona ulaşma bahsi üzerine yapmıştır. Toplumun yaşam dinamikleri zaman içinde hedeflenen değer

35 Weber, *Felsefe Tarihi*, 76.

36 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 210.

37 Mevlânâ, *Mesnevî*, 4/285.

38 Hasan Kamil Yılmaz, *Marifetullah, O'nu Bilmek ve Tanımak* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2010), 139-144.

39 Frithjof Schuon, *İslam'ı Anlamak*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İz yayıncılık, 2013), 164-168.

40 Mevlânâ, *Mesnevî*, 5/237.

ve insanın eylem tarzlarını olumsuz yönde dönüştürmüştür. Bu sebeple Aristoteles, insan zihnini mutluluğa dair yanılsamalardan kurtarmak ister. Mutluluk, modern zamanlarda olduğu gibi tarihsel süreçte de zenginlik, şöhret ve dışsal kazanımlarla ilişkilendirilmiştir. Aristoteles ilk olarak bu aşınmış kavramın doğru anlaşılmasını sağlamaya çalışmaktadır. Dışsal onaylayıcılara ihtiyaç duyan güç unsurlarının değişken oluşuna dikkat çekerek, mutluluğun dışardan birinin verip almaya güç yetiremeyeceği üstün bir kavram olması gerektiğinin altını çizer.⁴¹

Mevlânâ'ya göre insanın maddi doyum unsurlarına düşkün olması kendi varlığını yanlış yorumlamasından kaynaklanmaktadır. İnsan adeta nadir bulunan kumaş gibi kıymetlidir. Geçici ve değersiz şeylere olan ilgisi onun varlık değerini unutmasına neden olur.⁴² İnsanın varlık değerini fark etmesi için aşamalı varlık katmanlarını deneyimlemesi gerekir. Bir üst katmana doğru evrildikçe davranış biçimleri ahlâkî niteliklerle kendini revize eder. Mevlânâ bu deneyim evrelerinde olumsuz uyaranlara karşı dikkatli olunması gerektiğinin altını çizer.⁴³ Bu bağlamda Mevlânâ'nın ikazlarını anlamak için tasavvuf düşüncesindeki nefis kavramını tahlil etmek gerekmektedir. Nefis, kısaca insan kişiliğinin iç merkezi, eylemlerin güdüleyicisi olarak benliğin terkiibinden bir parça olarak ele alınır.⁴⁴ Düşünme, akıl yürütme, eylemde bulunma üzerinde tahakküm gücüne sahip olan nefis, katmanlı bir yapıya sahiptir ve dikey boyutta geliştirilmeye, ehlileşmeye müsaittir. Bir bakıma dönüşüm, nefsin bu katmanlarda aşama kaydetmesiyle gerçekleşir. Ahlâkî yapılanma, nefis üzerinde ilahî gücün etkisini artırır ve içsel uyum böylelikle sağlanır.⁴⁵

Nefsin mertebeleri olarak bilinen bu yapının insandaki tezahürleri Aristoteles'in düşüncesindeki farklı kişilik profilleri ile kısmen benzerdir. Aristoteles, kendine egemen olma konusunda farklı türlerde insan davranışlarından söz eder. Örneğin, erdemli davranma noktasında insan doğruyu bilir fakat hazları söz konusu olduğunda kendine egemen olamaz. Aristoteles'e göre insan arzu nesnesi ile eylemleri arasına mesafe

41 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 13.

42 Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/80-81.

43 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Divân-ı Kebîr Seçmeler*, çev. Şefik Can (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2015), 1/173.

44 Hucvirî, *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 159-160.

45 Mustafa Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016), 185, 192.

koymayı öğrenebilir. Eylemlerini dönüştürme noktasında doğru yönde alışkanlık kazanmayı önemsemelidir. Aristoteles, insanın bir eylemi yaptıkça alışkanlık kazanacağını, insan tabiatının erdemli olmaya yatkın olduğundan dolayı alışkanlık kazanmanın ruhsal gelişime katkı sağlayacağını düşünmekteydi.⁴⁶

Mevlânâ düşüncesinde ise eylemin dönüştürülmesi daha komplike bir şekilde seyredir. Bu durumda eylemin güdüleyicisi olan nefsin dönüşümü için alışkanlık kazanma statik bir uygulama olacaktır. Sonuçta alışkanlık kazanmış kimse, zamanla bilgi ve düşüncenin katılımına ihtiyaç duymadan refleks olarak eylemi gerçekleştirecektir. Bu sebeple sūfî öğretisinde bu uygulama, bilginin eyleme devamlı olarak müdahil olmasından dolayı dinamik bir tarzda ilerlemektedir. Ahlâk, bu dinamik süreç içerisinde tekâmül eder. Mevlânâ, bu süreç içindeki ahlâkî değişimin fragmanlarını Firavun ve Hz. Musa'nın temsil ettiği nitelikler üzerinden bir örnekle anlatır.⁴⁷ Her insan dönüşüm sürecini her iki karakter özellikleri arasında eğilimler göstererek gerçekleştirir ve her insan Firavun ve Musa'nın temsil ettiği eğilimlere sahiptir. Hangi eğilimleri, özellikleri desteklerse o yönde bir gelişim sağlayacaktır. Nefs, dönüşüme müsait fakat dirençli bir yapıdadır.⁴⁸ Bu direnci kırmak için kişi ne kadar mücadele ederse o ölçüde ilahî yönden destek görecektir. Kişinin ilahî hakikatle daima temas halinde olması, dönüşüm için destekleyici bir unsurdur. Bu yönde bazı meditatif egzersizler oldukça önem arz etmektedir. Kişinin varoluşsal amacını ve aslını hatırdan tutmak için yapacağı birtakım ibadetler, zikirler ve dualar ona motivasyon sağlayacaktır.⁴⁹

Dışardan bakıldığında insan tabiatındaki bu çekişmeli durum, insan benliğinde kaygı ve endişeyi besliyor gibi görünebilir. Mutluluk, üstesinden gelinmiş olumsuzlukların, başarılı bir dönüşümün sonucunda vaat edilen, hatta uhrevî âleme tehir edilmiş bir ödül değildir. Mutluluk, kişinin eylemlerini Allah'ın eylemleri ile benzeştirdiği ölçüde duyumsadığı yakınlıkta ve tecrübededir.⁵⁰ Mevlânâ'nın ney metaforu ile anlattığı aslına yakınlaşmanın mutluluğu, aslından uzaklaşmanın ıstırabının tersinden

46 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 30.

47 Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/ 81-101.

48 Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/80-81.

49 Lale Bahtiyar, *Sûfî, Tasavvufî Arayışın Dışa Vurumu*, çev. Mehmet Temelli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 31-32.

50 Mevlânâ, *Mesnevî*, 1/1.

yorumlanması olabilir. Diğer yandan aslına yaklaşma güçlü bir aşk hali ni ortaya çıkarmaktadır. Mevlânâ düşüncesinde aşk, ahlâklanmanın ve dönüşümün en etkili taşıyıcı gücüdür.

3. Orta Yol Olarak Hikmet veya Phronesis

Her iki düşünürün müşterek görüşlerinde mutluluğun insan yapıp etmelerine bağlı olduğu gözlemlenmektedir. İnsan, davranışlarını bilinçli bir şekilde tercih ederek gerçekleştirmektedir. İnsan eylemleri söz konusu olduğunda dürtüleri, duyguları veya erdem bilgesi arasında tercih kullanmak durumunda kalır. Zaman zaman duyguların bilgiyi manipüle etmesi söz konusudur. Bu doğrultuda eylemin bilgisi ve “bilgide isabet etme”⁵¹, genel olarak hikmet kavramını gündem etmektedir.

Aristoteles, erdem eylemlerin uç davranışlar içinde orta yol olduğunu söylerken, insanın (Phronesis) iyi ve kötüyü ayırt edebilme gücü sayesinde doğru eylem olan erdemi bulacağını vurgulamaktadır. İyi ve kötü zamansal, mekânsal olgulara bağlı birtakım değişiklikler gösterebilir. Kişinin akli yetkinliği ve sağduyusu orta yolu bulmasına katkı sağlayacaktır.⁵² Aristoteles, orta ölçüyü mutluluğa taşıyan ve sonradan İslâm düşüncesine de tevarüs edecek olan temel erdemlerden örneklemelerle açıklamaktadır. Örneğin, yiğitlik cesaret erdemidir ve korkaklık ile cüretkarlık arasında doğru olan davranış biçimidir.⁵³

Mevlânâ ise hikmet kavramı üzerinde biraz daha fazla durmaktadır. Sûfî geleneğe göre insan eylemleri, varoluşsal bir anlam ve bilgi temeliyle birleştiğinde ahlâkın konusu olur. Ahlâk ise insanın yöneldiği ülkü olarak metafiziğin alanına yükselir. Sûfîlerin ahlâklanma dediği hal, Allah’ın isimlerinin âlemde insan üzerinden görülmesidir.⁵⁴ Bir bakıma ahlâk, Aristoteles’in söylediği şekilde kişinin diğeri ile ilişkisi olmakla birlikte çok daha fazlasıdır.

Sosyal bir varlık olması bakımından insan, bir diğeri ile ilişki kurduğunda ahlâklı bir kimse olmayı öğrenir ve bunu gerçekleştirebilir. Tasavvuf

51 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009), “Hikmet”, 120.

52 Ross, *Aristoteles*, 306.

53 Ross, *Aristoteles*, 318.

54 Ekrem Demirli, *Fusûsu’l Hikem İbnü’l Arabî* (İstanbul: Alfa Araştırma, 2017), 25-30.

düşüncesinde ise ahlâk, insanın yalnızca sosyal çevresiyle olan etkileşimi üzerinden açıklanmaz. Ahlâk; insan, Allah ve âlem ilişkisinin tamamında tezahür eder. Bu yönüyle tasavvuf düşüncesinde ahlâk, sosyolojik bir olgudan öte metafiziksel bir anlamı da içermektedir.⁵⁵

Mevlânâ, üstün ahlâk ilkelerinin insanlar arası ilişkiden evvel Allah, insan, âlem arasındaki sürekli ilişkinin kişiyi dönüştüren ve maksadına yaklaştıran daimi bir irtibat olduğunun altını çizmektedir.⁵⁶ İnsanın ilahî isimlerden pay alması, davranışlarını Allah'ın âlemlerle olan ilişki tarzına benzetmesiyle devamlılık kazanır. Bu durum sûfilerin Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanma dedikleri şeydir.⁵⁷ Devamlılık sağlandıkça ahlâklanma, insanın içsel yapılanmasında derinlik ve anlama açıklığı meydana getirir. Bu açık alan hikmet denilen ilahî bilgiyi karşılamaya müsait bir yer hazırlar. Böylece insanın benliğini dönüştürme çabası ilahî yönden bir tür destek görmüş olur.⁵⁸ Mevlânâ, insanın hikmeti karşılayacak düzeyde olması için olumsuz huy ve davranışları terk ederek içsel bir arınma başlatması gerektiğini düşünür. Anlamanın isabetli olması için bilgiyi manipüle edecek haz düşkünlüğü, hırs, tamah ve kibir gibi başlıca kötü huyların ıslah edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁵⁹ Nefsin maddi temayülleri, zafiyetleri, insan ve ilahî bilgi arasında görüş bulanıklığına neden olmaktadır. Olumsuz davranışların terkedilerek olumlu eylemlere transfer edilmesi, ahlâklanmanın devamlı bir mücadele ve yoğunlaşma olduğunu göstermektedir. Bu durumda insan, insan olmak bakımından kendisiyle ilgili düşünmeye yoğunlaşarak varlığını ciddiye almayı öğrenir. Bedensel tutkularından özgürleşerek tüm kadim öğreti ve dinlerin evrende insana mahsus kıldığı nitel üstünlüğe erişmiş olur.

Aristoteles'in sözünü ettiği insan doğasına mahsus "bilme" arzusu⁶⁰, Mevlânâ düşüncesinde "Allah ile bilme" imkânının insan doğasında gerçekleşmeye müsait olduğu ve bunun yöntemleri olarak irdelenmektedir.

55 Reynold A. Nicholson, İslam Sûfileri The Mystics Of İslam, çev. Kemal ışıık vd. (İstanbul: Büyüyen Ay, 2014), 60-61.

56 Mevlânâ, *Mesnevî*, 1/112.

57 Ekrem Demirli, İslam Düşüncesi Üzerine Söyleşiler ve Konuşmalar (İstanbul: Sufi Kitap, 2016), 22-23.

58 Şerife Öksüzöğlü, *Aristoteles ve Mevlânâ Düşüncesinde Mutluluk Erdemi* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 79.

59 Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/6.

60 Aristoteles, *Metafizik*, 13.

Bu halde mutluluk, Aristoteles için bir tür kendini gerçekleştirme iken, Mevlânâ düşüncesinde kendini aşma deneyimidir. Mevlânâ, *Mesnevî* adlı eserinde sembolik anlatım tarzı kullanarak bir tür simülasyon oluşturmak istemiş, insanın kendi doğasını, içsel çatışmalarını, davranışlarındaki tutarsızlıklarını tarafsız, doğru ve eleştirel bir tarzda yorumlamasını sağlamayı denemiştir.

4. İnsanın Eylemlerini Dönüştürmesi ve Ahlâkî Erdemler

Aristoteles, genç yaşlarda kazanılan erdemli davranışların alışkanlık ile insanın yapıp etmelerinde sağlam temel oluşturacağını düşünmektedir. Mevlânâ ise eylemin dönüştürülmesi için benliğin dönüştürülmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Kişinin kendi doğası hakkındaki bilgisi, potansiyelini fark etmesi açısından önemlidir. Fakat zafiyetlerini ve olumsuz eğilimlerini bilmesi de kendilik bilgisine dahildir.⁶¹ Nefs, eylemlerin güdüleyicisidir. Bu halde insan ilk olarak katmanlı bir yapıda bulunan nefsi dönüştürmekle işe koyulmalıdır.

Aristoteles'in sözünü ettiği kendine egemen olamayan kişilik hali⁶², tasavvuf düşüncesinde saf şeytânî benlik olan nefis-i emmârenin davranış özellikleriyle benzeşir. Kişi eylemlerini denetleyemez, eylemleri hakkındaki çıkarımları akılsal değil çoğunlukla dürtüsel boyutta güdülenir. Nefs bu kademedeki kendini doğru değerlendirmekten yoksundur.⁶³ Mevlânâ, bu katmanda nefsin temayüllerine karşı uyanık olmak gerektiğini söyler. Kişinin benliğini yeniden inşa serüveni böylece başlamış olur.

“Sapıklık âleminde her kele bir külah vardır. Çirkin kâfir ve işi gücü pislikten ibaret nefis diyorum ya. Ey yoksul, bunun için diyorum işte. Köpeğin boynundan tasmayı çözme. Bu köpek, terbiye edilse bile yine köpektir. “Ne mutlu nefsinin aşığlayana” hükmüne uy, o, kötü damarlıdır.”⁶⁴

Nefsin aşığlanması ile kötü huyun terkedilmesi ve olumlu düşünce-olumlu eylem iş birliği ile çift yönlü bir gelişim takip edilmelidir. Kötü huy ve davranışların terkedilmesi, haz dürtülerinin ertelenmesi ile kişi öz

61 Mevlânâ, *Mesnevî*, 1/276.

62 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 151.

63 A. Reza Aresteh, *Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş*, çev. Bekir Demirkol - İbrahim Özdemir (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 100.

64 Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/387.

denetim becerisi kazanmalıdır. Kişinin kendini ve eylemlerini yönetme becerisi, ahlâk literatüründe iffet erdemine karşılık gelmektedir. Temel erdemlerden birisi olan iffet erdemi, kişinin arzu nesnesi ile arasına mesafe koymayı başarması, kendine egemen olmada yetkinleşmeye denk gelen bir anlam taşır.⁶⁵

Aristoteles ve Mevlânâ'nın iffet erdemine dair söyledikleri, mutluluğu haz ile ilişkilendirmediklerini göstermektedir. Aristoteles, mutluluğun insanın ilkel benliğine hoş gelecek güç, şöhret ve toplum tarafından onaylanma olmadığını vurgulamaktadır.⁶⁶

Mevlânâ, güç sarhoşluğunun hırs ve tamah sahibi kimselerin düştüğü bir tuzak olduğunu söylemektedir. Güç sahibi olma, kişi için yalnızca bir yanılısamadır.⁶⁷ Görünür âlemin cazip renkleri kişiyi varoluş amacından uzaklaştırır. Maddi varlığının devamlılığı için ihtiyaç duyduğu şeyleri asıl varlık amacının yerine koyarak mutluluğu geçici şeylerde aramaya yeltenir.

Bu bağlamda iki düşünürün ruhun eylem üzerindeki etki gücünü artırma, erdemli bir insan olmakla kendini tamamlama hedefinden bahsettikleri görülmektedir. Aristoteles bu yetkinleşmeyi her ne kadar rasyonel bir düzlemde ele alsada ruhun bir etkinliği olması bakımından mutluluk ve erdemi, Antik Yunan geleneğindeki tanrısal bağlamından koparmamıştır.⁶⁸

Mevlânâ düşüncesinde eylem, bilgi ve anlam bütünlüğü, insan tanımı ile ele alındığında konunun metafiziksel bağlantıları ön plana çıkmaktadır. Mevlânâ'nın ahlâk anlayışında insan, yalnızca kendini gerçekleştirmeye değil kendini aşmaya müsait bir varlıktır. Benliğin dönüştürülmesi ile insan doğasına uygun biçimde eylemler, eylemleri ahlâkî bir ilkeye uyarlayarak yetkinleşir. İç dünyasındaki çalkantıları yatıştırabilmiş, zihnini bir dengede tutmayı başarmış bu kimse, Mevlânâ'nın anlatımında "kâmil insan" profiline denk gelir.⁶⁹ Kâmil insan, dönüşümü ilk olarak eylemlerinde değil, iç dünyasında başlatmıştır. Ahlâkın hazırlığı, ruhsal dönüşüm içeride tamamlanmış, eylemlerde görünür hale gelmiştir. Böylelikle ödev ahlâkının prosedürlerinden arınmış, entelektüel boyutta haz uyandıran

65 İbrahim Maraş, "Mutluluk", İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi, ed. Müfit Selim Saruhan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 256.

66 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 12-13.

67 Mevlânâ, *Mesnevî*, 1/88.

68 Akarsu, *Mutluluk Ahlakı*, 128.

69 Aresteh, *Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş*, 110-111.

bir eyleme biçimi gerçekleşmiş olur. Kendi içinde dengeleri sağlayabilen kâmil insanın diğeri ile ilişkisi, üstelik doğadaki tüm canlılarla, tabiatla ilişkisi, bu farkındalığın oluşturduğu bir hassasiyete erişecektir. Bu sebeple sûfîler, ahlâkın yalnızca kişiler arası değil, tabiatla ilişki biçimine yansımaları gerektiğini düşünürler.⁷⁰

İçsel çatışmalarını yatıştırmayı ve kendini yönetmeyi başarmış kimse, mutlu kimsedir. Tekâmül, dikey bir harekettir ve mutluluk bu dikey harekete eşlik eden aşkın deneyimler ile duyumsanır. Bireyin yaşadığı bu hal, çok yönlü olarak varlıklar âlemi ile olan ilişkisinde tezahür eder. Misal olarak, birey cömertlik ahlâkını yatırım ve çıkar istismarından kurtarır, bedensel hazlarına karşı özgürleşir ve insani değerlerini üst boyutta yaşayarak entelektüel hazların farkına varır. Düşünürlerin insan tanımında vurgu yaptıkları “insanın kozmik bütünlüğü” farkındalığı, dikkate değerdir. Evrendeki değişim ve başkalaşımın yeni bir oluş türü olduğunu gözlemleyen birey, kendini bu manzaranın dışında yorumlamaktan öte bu bilinçli tasarımın hareketiyle içsel olarak barışır ve ona güven duymayı öğrenir. Tasavvuf düşüncesinde Yaratıcı ile kurulmuş bu güven ilişkisi, insanı geçmişe üzülme ve gelecek için endişe duymaktan alıkoyar. Mevlânâ’ya göre geçmiş ve gelecek kaygısı, “şimdi”nin imkânlarını kaçırmaya sebep olmaktadır ve mutsuzluğun bir veçhesidir.⁷¹

Benliğin dönüşümü ve ahlâklanma, tasavvuf düşüncesinde farkındalık ve kararlılık isteyen bir uygulamadır. Kendi öz değerini onaylama ve bu varlık değerine uygun davranma biçimi, bir anlamda cesaret isteyen bir davranıştır. Aristoteles, temel erdemler arasında yer alan cesarettin yoksun olan kimsenin psikolojik özelliklerini korkak ve karamsar olarak tarif etmektedir.⁷² Karamsar kimse umutsuz ve kendine güven duymayan kimsedir. Bu pasif hal kişiyi kendi yaşamında etkin olmaktan mahrum eder. Modern çağda insan, savaş arenasında olmasa da sık sık içsel çatışmalarıyla açmazlar yaşamaktadır. Böylesi krizleri yönetmede cesur olmalıdır.

Karamsarlığa karşılık umut, harekete geçmek, gayret etmek, aynı zamanda kişinin Allah’a, öz benliğine güven duyması cesaret erdemi ile ilişkilendirilebilir. Mevlânâ’nın düşüncesinde umut etmek, bir tür ahlâklanma halidir. Çünkü umut, Allah’ın rahmetinden bir parçadır ve ilahî

70 Seyyid Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, çev. Nabi Avcı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 25.

71 Mevlânâ, *Mesnevî*, 1/176.

72 Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 59.

rahmet âlemde daima aktif haldedir.⁷³ Bu bağlamda cesaret erdemi, mutluluğa erişmenin ilkelerini belirlerken bahsi edilen ilk erdem olmuştur.

Aristoteles'e göre aklını kullanan sağduyulu kimse, yiğit kimsedir. Meşakkatli durumlarda korkaklık ve karamsarlık veya öfke ile saldırganlık cesaret erdeminin yoksunluğundan kaynaklanmaktadır. Her iki durumda da akıl pasivize olmaktadır. Aristoteles'e göre cesaretin mutluluğa erişmekle ciddi bağlantıları vardır. Çünkü kişinin etken değil edilgen olduğu durumlarda mutluluğa erişmesi imkânsızdır. Erdem, aklın eylemi ve eylemde doğru ölçüde girişimde bulunmayı sağlayan bir faktör olması bakımından olumsuz duyguların gölgesinden kurtarılmalıdır.⁷⁴ Aristoteles'in cesaret erdeminin mutluluk ile olan ilişkisi üzerine modern bir filozof olan Paul Tillich'in şu sözleri özet olacak niteliktedir:

“Mutluluk, kişinin kendi gerçek benliğine, ‘Evet’ deyişinin duygusal ifadesidir. Cesaret ve mutluluğun bir araya gelmesi, cesaretin ontolojik niteliğini en açık biçimde ortaya koyar. Cesaret yalnızca ahlâki açıdan yorumlanırsa öz tatminin yarattığı mutlulukla bağlantısı gizli kalır. Kişinin öz benliğini onaylamasına dair varoluşsal eylemde cesaret ve mutluluk bir arada olur.”⁷⁵

Mevlânâ'ya göre umut etmek, kişinin ilahî rahmete, kendi potansiyeline ve varlık değerine güven duyması, harekete geçme kararlılığıdır.⁷⁶ Diğer yandan asıl cesaret, kişinin kendi olumsuz niteliklerine karşı bir direniş başlatması, dönüşme gayreti olarak yorumlanabilir.

Aristoteles ve Mevlânâ düşüncesinde benzer kabul edilebilir görüşlerden biri de erdemlerin birbiri ile bağlantılı olduğudur. Aristoteles düşüncesinde mutluluğa eriştiren ve diğer erdemleri de kapsayan temel erdem, adalettir. Adalet erdemi, erdemler arası dengenin sağlayıcı olması bakımından kuşatıcı bir rol üstlenmiştir. Aynı zamanda Aristoteles'in etik soruşturması, bireysel anlamda insanın içsel yolculuğunu değil, *polis*⁷⁷ erdeme dayalı nizamının öncelenmesidir.⁷⁸ Kendini gerçekleştirmiş/ mutlu bireyden mutlu bir şehir (polis) inşa etmesi beklenir.

73 Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/ 237.

74 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 56.

75 Paul Tillich, *Olmak Cesareti*, çev. F. Cihan Dansuk (İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2014), 42.

76 Mevlânâ, *Mesnevî*, 1/ 297-298.

77 Politika kitabında hem ülke hem de devlet anlamında kullanılmaktadır. Bk. Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tuncay (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 2.

78 Arslan, İlk Çağ Felsefe Tarihi 3: *Aristoteles*, 264.

Mevlânâ'ya göre kurucu esmâyı yansıtması bakımından merhamet, çatı erdemdir ve adaletle bağlantılıdır.⁷⁹ Onun düşüncesinde adalet, evrensel tanımla benzeşmektedir.⁸⁰ Tasavvuf düşüncesinde merhamet, Allah'ın Rahman isminin tezahürüdür. Bu sebeple varlığı idrak etme, varlığın devamlılığına katkı sağlama, koruma gibi serbest anlamları çağırır. Bireyin kendisi dışındaki varlıkla kurduğu bu ilişki tarzı, sûfî ontolojisinde bahsi geçen ilahî esmanın âlemde zuhurunun insan üzerinden gerçekleşmesinde merhamet ahlâkı olarak açığa çıkar. Buradan hareketle Aristoteles ve Mevlânâ'nın erdemler bahsinde merhamet erdemi, ciddi bir ayırım noktasıdır. Aristoteles, erdemler sınıflandırmasında merhamet erdemine yer vermemiştir. *Retorik* adlı kitabında merhametle ilişkili olduğu varsayılan metinlerde⁸¹ aslında insana ait duygusal eğilim olarak bilinen acımadan⁸² bahsedildiği görülmektedir. Ahlâkın akıl, sağduyu ve tekâmül ile ilişkili kavram olması, duygusal bir yoğunluğun erdem olarak tarif edilmesi fikrinden uzaklaştırmaktadır. Mevlânâ'ya göre insan, merhamet ahlâkı sayesinde Rahman olan Allah ile eylemini benzeştirerek tekâmül gösterir.⁸³ Bu tekâmül, insanın aslına benzemesini sağlayarak mutluluğa eriştirecektir.

Aristoteles sevgi temeline dayalı dostluğu da erdemler sınıfına dâhil etmektedir. Ancak erdemli kimseler gerçek dostluğu yaşayabilir. O, dostların birbirlerinin ahlâkî gelişimine katkı sağlamasını önemsemektedir. Mevlânâ ise kendi benlik dönüşümünü gerçekleştirdiği bir dostluk deneyimini gerçek hayatta yaşamıştır. O, üstün ahlâk seviyesine katıksız sevgiyle bağlandığı dostunun sayesinde erişmiştir. Tasavvuf geleneğinde ahlâklanma, literatür birikimi ile değil hal transferi ile sağlanır. Bu sebeple imaj oluşturacak üstün ahlâklı bir dost, dönüşüm için oldukça önemlidir. Mevlânâ'nın, Şems ile yaşadığı sıra dışı dostluk örneği, onun evrensel benliğe geçiş aşamasında etkin bir enerji oluşturmuş, kendini bilmeyi, kendine benzeyeni bilmekle/öğrenmekle gerçekleştirmiştir.⁸⁴

79 Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/ 120.

80 Mevlânâ, *Mesnevî*, 6/151.

81 Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 82-83.

82 Andre Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 131-144.

83 Mevlânâ, *Mesnevî*, 3/181.

84 Bayram Ali Çetinkaya, *Şems - Mevlânâ Dostluğu, Benlik Duvarından Kerpiç Koparmak* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 67-71.

Buradan hareketle, ahlâkın ve mutluluğun insandan insana yankı bulduğu söylenebilir.

Sonuç

“Psikolojik iyi oluş” kavramı, son zamanlarda pozitif psikolojinin araştırma alanını oluşturmaktadır. Martin E.P. Seligman ve Mihaly Csikszentmihalyi’nin öncülük ettiği bu araştırma alanı, ödomonik karakterli bir mutluluk arayışını konu edinmektedir. Bilimsel sahanın dışına çıkıldığında modern toplumun talebine yetişmeye çalışan türde bir mutluluk endüstrisi olduğunu görmek mümkündür. Kişisel gelişim ve türevleri tarzında ortaya konan ürünlerde, insanın iyiliği ve mutluluk meselesi zihin içine hapsedilmekte, tüm müdahale zihin ve düşünceye yoğunlaştırılmaktadır. Pazarlanabilen telkinler, pozitif söylemler insanın iyi yaşam yolundaki iz sürümünde gerçekçi bir yardım sunamamaktadır.

Mutluluk arayışı, modern çağın bir gerçeği olduğu kadar, kadim bilgeliklerde de önemsenen bir konuydu. Tarihsel olarak yazılı metinlerde daha geriye gitmek mümkün olsa bile mutluluk hakkında en sistematik ve kapsamlı soruşturmanın Antik Yunan filozofu Aristoteles’e ait olduğu bilinmektedir. Bu noktada çalışmada felsefe disiplininin temsilcisi olması bakımından oldukça önemlidir.

Meseleyi İslâm düşüncesinden hareketle ele almak gerektiğinde insana dair tüm yönelim ve arayışların, insan eylemlerini, eylemi harekete geçiren bilgiyi, bilginin imkânını oluşturan hakikatle ilişkisini en girift ve derinlemesine irdeleyen disiplinin tasavvuf disiplini olduğu görülmektedir. Modern insanın “kendisi için iyi bir yaşam” arayışına felsefe ve tasavvuf disiplinlerinin aynı örüntüyü takip eder halde yaklaşım geliştirdiği gözlemlenmektedir. Detaylı bir anlatımla “kendi”nin bilgeliği Sokrates’ten itibaren felsefenin dikkate değer bir tembihi, tasavvufun ise temel prensiplerindedir. Bu sebeple Aristoteles ve Mevlânâ’nın insan tanımları, insan için arzulanan “iyi” hakkındaki soruşturmanın can alıcı kısmını oluşturur.

Her iki düşünür de insanın ruh ve bedenden müteşekkil zıt temayülleri olan bir varlık olduğu konusunda mutabık olmakla beraber onun potansiyelini açığa çıkarmada bu zıtlığın itici bir güç oluşturacağına dikkat çekerler. İnsan kendisini tamamlamak üzere tasarlanmış bir canlıdır.

Bu tamamlanma dikey bir hareketi zorunlu kılar. Bu dikey hareket, Aristoteles'in anlatımında erdem, Mevlânâ'nın söyleminde ahlâk terimlerine karşılık gelmektedir. Aristoteles'in erdem anlayışında insan, insan olmanın imkânlarının dışına taşamaz. Sûfî düşüncesinde ise ahlâk, metafiziksel bir terimdir. Bu yüzden Mevlânâ'nın mutluluğa dair görüşleri, meta anlatılar içermektedir. Onun insan tanımı ve ahlâk teorisi oldukça komplike fakat birbiriyle daha güçlü bağlamlar içermektedir.

Aristoteles, her varlığın bir ereğe (amaç, işlev) sahip olduğunu düşünmektedir ve bu tezini tüm varlık kategorilerine uyarlamaktadır. İşlevini gerçekleştiren için yetkinleşme ve tamamlanma, buradan hareketle mutluluktan söz edilebilir. İnsanın işlevi daha fazla insan olmakla mümkündür. Kadim öğretilerin de kısmen desteklediği bu görüş, Mevlânâ'nın insan tanımı ile özdeşleştiğinde insan varlığının anlamı da farklı bir boyut kazanmaktadır. Ona göre insan, ilahî temasları olmakla birlikte âlem içinde bu temasın bilinçli ve şuurlu yansıtıcısı, misyon sahibi bir varlıktır. Varoluşunun özünde ilahî esmadan pay almış, süfli yapısından arınarak kendinde meknuz olan bu niteliğin farkına vararak itminan bulacaktır. Farkındalık bir dönüşümün tetikleyicisi, dönüşüm tekâmülün başlangıcı olacaktır. Mutluluk bu devingen hareketin içinde duyumsanabilen bir haldir. Felsefesini aşk temeli üzere kuran düşünür için ahlâklanma, bir tamamlanma ve olma sürecidir. Tekâmül sürecinde kişiyi harekete geçiren aşk ve varlığın aslından gelen çekim gücüdür. Bir bakıma insan mutluluğa eylemleri ile ulaşma çabası içindeyken, tanrısal bir çekim alanına girmiş sayılabilir. İnsanın eylemlerini dönüştürmesi, hazdan kopuş ve erdeme yönelme, insan için ıstırap gibidir. Aristoteles bu noktada alışkanlık kazanmayı önermektedir. Mevlânâ'nın aşk öğretisi, insanın varoluşsal ideale ulaşmada en temel motivasyonu olmayı üstlenmektedir.

Toparlayıcı bir ifadeyle mutluluk modern çağın yatay anlam içerikli kavramları arasında değerlendirilmekte, hakkındaki çalışmalar insan idealleri ve kabiliyetlerini yalnızca bu alanda konuşulur kılmaktadır. Felsefe ve tasavvuf disiplinlerinin kendi dinamiklerine sadık kalarak yapılacak karşılıklı bir okumada, mutluluğun insanın varlık ideali ile ilişkili, bu bağlamda ahlâkî temeli olan bir kavram olduğu görülmektedir. Bu olgudan hareketle modern çağın en şiddetli arayışı olan mutluluk konusunda insana dair söz söylemede yetkin disiplinlerin birikimleri değerlendirilmelidir.

Çıkar Çatışması	Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.
Conflict of Interest	The authors declared that there is no conflict of interest.
Finansal Destek	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.
Grant Support	The authors declared that this study has received no financial support.
Çalışmanın Tasarlanması Design of Study	HK (%90), ŞÖ (%10)
Veri Toplanması Data Acquisition	HK (%50), ŞÖ (%50)
Veri Analizi Data Analysis	HK (%50), ŞÖ (%50)
Makalenin Yazımı Writing up	HK (%50), ŞÖ (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu Submission and Revision	HK (%90), ŞÖ (%10)

Kaynakça

- Akarsu, Bedia. *Mutluluk Ahlakı*. İstanbul: İnkilap Yayınevi, 1998.
- Aresteh, Reza A. *Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş*. çev. Bekir Demirkol - İbrahim Özdemir. Ankara: Otto Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 4. Basım, 2018.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 8. Basım, 2018.
- Aristoteles. *Retorik*. çev. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Aristoteles. *Ruh Üzerine*. çev. Ömer Aygün - Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Arslan, Ahmet. *İlk Çağ Felsefe Tarihi 3: Aristoteles*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 7. Basım, 2018.
- Aster, Ernst Von. *İlk Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi*. çev. Vural Okur. İstanbul: İm Yayın, 2005.
- Ayvaz, Muzaffer. "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Ahlak Öğretisinde Mutluluk". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (2018), 87-108. <https://doi.org/10.30561/sinopusd.434769>.
- Bahtiyar, Lale. *Sûfî, Tasavvufî Arayışın Dışa Vurumu*. çev. Mehmet Temelli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2019.
- Bok, Sissela. *Mutluluğu Keşfetmek, Aristoteles'ten Beyin Bilimine*, çev. Pınar Savaş. İstanbul: Butik Yayıncılık, 2011.
- Cebecioglu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi, 5. Basım, 2009.
- Çetinkaya, Bayram Ali. Şems - Mevlânâ Dostluğu, Benlik Duvarından Kerpiç Koparmak. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2009.
- Demirli, Ekrem. *İslam Düşüncesi Üzerine Söyleşiler ve Konuşmalar*. İstanbul: Sufi Kitap, 2016.
- Durak, Nejdî. "Mevlânâ'nın Ahlak Öğretisinde İyi ve Kötü Kavramları". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/ (2007), 1-24.
- Epiktetos. *Düşünceler ve Sohbetler*. çev. Cemal Süer. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 5. Basım, 2013.
- Erkızan, H. Nur Beyaz. "Aristoteles: Yaşamı, Yapıtları ve Felsefesi". *Özne Aristoteles Özel Sayısı*. ed. H. Nur Beyaz Erkızan. 7-52. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2. Basım, 2016.
- Erkızan, H. Nur Beyaz. *Aristoteles Yazıları, Varlık, Bilgi ve Yaşam Üzerine*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2013.
- Erkızan, H. Nur Beyaz. *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012.
- Fleming, William. "Manufacturing Happy Citizens by Edgar Cabanas & Eva Illouz". *The Sociological Review Magazine*. Erişim 7 Ağustos 2022. <https://doi.org/10.51428/tsr.qoit3983>
- Fromm, Erich. *Erdem ve Mutluluk*. çev. Ayda Yörükan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, 1999.
- Haidt, Jonathan. *Mutluluk Varsayımı Modern Gerçekliği Kadim Bilgelikte Bulmak*. çev. Özcan Özgür. İstanbul: Hil Yayın, 2. Basım, 2019.
- Hucvirî. *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*. Hazırlayan: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 6. Basım, 2018.
- İbnü'l-Arabî, *Fusûs'ul Hikem*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Alfa Araştırma, 3. Basım, 2017.
- Küçük, Osman Nuri. *Mevlânâ'ya Göre Manevi Gelişim, Benliğin Dönüşümü ve Mir'acı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 7. Basım, 2018.

- Maraş, İbrahim. "Mutluluk". İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi. ed. Müfit Selim Saruhan. 249-262. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2016.
- May, Rollo. *Kendini Arayan İnsan*. çev. Kerem Işık. İstanbul: Okyan Us Yayın, 18. Basım, 2019.
- Merter, Mustafa. *Dokuz Yüz Katlı İnsan*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2016.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî. *Dîvân-ı Kebîr Seçmeler*. çev. Şefik Can. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 5. Basım, 2015.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî. *Fîhi MâFih*. çev. Meliha Ülker Tarıkahya. İstanbul: Maarif Basımevi, 1958.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî. Şark İslam Klasikleri *Mesnevî*. çev. Veled Çelebi İzbudak. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1995.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. İnsan ve Tabiat. çev. Nabi Avcı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Öksüzöğlü, Şerife. *Aristoteles ve Mevlânâ Düşüncesinde Mutluluk Erdemi*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Positivepsychology.com. "8 Characteristics of Flow According to Mihaly Csikszentmihalyi". Erişim 22 Temmuz 2022. <https://positivepsychology.com/mihaly-csikszentmihalyi-father-of-flow>.
- Reynold A, Nicholson. *İslam Sâfîleri The Mystics Of İslam*. çev. Kemal Işık vd. İstanbul: Büyüyen Ay, 2014.
- Ross, W.David. *Aristoteles*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2014.
- Schuon, Frithjof. *İslam'ı Anlamak*. çev. Mahmut Kanık İstanbul: İz yayıncılık, 5. Basım, 2013.
- Seligman, Martin E. P. *Gerçek Mutluluk*. çev. Semra Kunt Akbaş. İstanbul: Eksi Kitaplar, 2. Basım, 2019.
- Sponville, Andre Comte. *Büyük Erdemler Risalesi*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Tâhirü'l- Mevlevî, *Mesnevî'nin Dibacesi ile İlk On Sekiz Beytinin Şerhi*. çev. Ali Güzelyüz vd. İstanbul: Demavend Yayınları, 2018.
- Tillich, Paul. *Olmak Cesareti*. çev. F. Cihan Dansuk. İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2014.
- Türer, Osman. "Mevlana Düşüncesinde İnsanın Çift Kutuplu Yapısı ve Kemalın Ölçüsü". *Uluslararası Mevlânâ ve Mevlevilik Sempozyumu Bildiriler I*. Urfa: y.y., 2007.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998.
- Yakıt, İsmail. "Mevlânâ'da Mutluluk Ahlakı". *Felsefe Arkivi*. Erişim: 2 Kasım 2022. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iufad/issue/1308/15435#article_cite.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Marifetullah, O'nu Bilmek ve Tanmak*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.